

KS. HENRYK MISZTAL

SĄDOWNICTWO KOŚCIELNE
W DIECEZJI CHEŁMSKIEJ OBRZĄDKU ŁACIŃSKIEGO
ZA RZĄDÓW BPA JERZEGO ZAMOYSKIEGO
(1600-1621)

1. UWAGI WSTĘPNE

Pierwszym biskupem, który konsekwentnie zaczął wprowadzać uchwały Soboru Trydenckiego w życie na terenie diecezji chełmskiej obrządku łacińskiego, był bp Jerzy Zamoyski. Zwołał on pierwszy synod diecezjalny w okresie potrydenckim w diecezji chełmskiej, który odbył się w 1604 r. Uchwały tego synodu zachowały się w całości. Zagięły natomiast uchwały drugiego synodu zwołanego i odbytego przez tegoż biskupa w r. 1607¹. Zaangażowanie biskupa chełmskiego w sprawę wprowadzenia w życie uchwał Soboru Trydenckiego daje się zauważyć także w całej działalności sądowej za jego rządów.

Jerzy Zamoyski z Zamościa urodził się około 1567 r. a rządy w diecezji objął prawdopodobnie w 1600 r.² Zmarł 4 I 1621 r. w Czerwińsku, gdzie sprawował wieczystą administrację opactwa kanoników regularnych³. Pierwsze ślady działalności sądowej tegoż biskupa pochodzą z 13 IV 1601 r. Po tej dacie zachowały się liczne materiały dotyczące sądownictwa za jego rządów, a mianowicie protokoły spraw należących wówczas do kompetencji sądu kościelnego. Wprawdzie nie są one kompletne, gdyż pominięty w nich jest r. 1611, lecz jest ich dostatecznie dużo, aby zorientować się w problemach sądownictwa kościelnego za rządów biskupa Zamoyskiego. W dobrym stanie zachowały się dwa tomy akt sądowych z lat 1601-1610 i 1612-1621⁴. Ponadto pewne światło na orga-

¹ J. Sawicki. *Concilia Poloniae*. T. 9: *Synody diecezji chełmskiej obrządku łacińskiego z XVI-XVIII wieku i ich statuty*. Wrocław 1957 s. 9-22.

² Dane te nie są dokładne i pochodzą z notatki umieszczonej na końcu tomu *Acta iudiciaria G. Zamoyski episcopi chelmensis 1614-1621*. Archiwum Kurii Biskupiej w Lublinie (AKBL). A 107 k. 198.

³ Tamże k. 198.

⁴ AKBL A 106 (kart 164) i A 107 (kart 198).

nizację sądownictwa w diecezji chełmskiej rzucają protokoły wizytacji tegoż biskupa z lat 1602-1605, zachowane w Archiwum Kurii Biskupiej w Lublinie ⁵.

2. TERYTORIUM I MIEJSCE DZIAŁANIA TRYBUNAŁU CHEŁMSKIEGO

Diecezja chełmska obrządku łacińskiego w omawianym czasie obejmowała 10 dekanatów: chełmski, hrubieszowski, grabowiecki, krasnostawski, turobiński, lubomelski, bełzki, potylicki (dawniej magierowski) i sokalski ⁶. Terytorialnie zatem była to diecezja niewielka. Biskup do r. 1602 rezydował w Zamościu, po czym przeniósł się na stałe do Kumowa. Z chwilą przeniesienia się biskupa do Kumowa konsystorz biskupi urzędował w Skierbieszowie. Tam też znajdowało się miejsce przeznaczone do odbywania kar, zwane karcerem. Kościołem katedralnym był od r. 1490 kościół parafialny w Krasnymstawie ⁷.

Oficjał generalny rezydował na stałe w Zamościu. Nie mamy jednak pewności, czy Zamość był stolicą oficjalu, czy tylko rezydencją oficjała. W źródłach są ślady jego urzędowania w Skierbieszowie, siedzibie konsystorza, lecz biskup pisma do oficjała kierował do Zamościa, a także pisma wystawiane przez oficjała wychodziły w Zamościu ⁸. Miejscami sprawowania czynności sądowych były zatem: najczęściej Skierbieszów — jako siedziba konsystorza — Zamość i Kumów, jako rezydencje biskupa, oraz Krasnystaw, Bełz, Sokal, Narol, Turobin, Potalice, Rzeczycza — jako miejsca aktualnego pobytu biskupa. Ponadto czynności sądowe sprawowano w miejscu dokonania przestępstwa lub zamieszkania pozwanego, zwłaszcza gdy do określonych spraw biskup delegował specjalną komisję.

3. SKŁAD TRYBUNAŁU

Biskup, jako rządca diecezji, sprawuje władzę sądową na swym terytorium na mocy jurysdykcji zwyczajnej. W odniesieniu do bpa Jerzego Zamoyskiego należy stwierdzić, że większość spraw sądowych pro-

AKBL A 149.

⁶ Tamże k. 2a, 77. Na temat organizacji diecezji chełmskiej w XV w. por. L. Bieńkowski. *Działalność organizacyjna biskupa Jana Biskupca w diecezji chełmskiej*. „Roczniki Humanistyczne” 7:1959 z. 2 s. 187-255.

⁷ Por. Sawicki, jw. s. 5-7.

⁸ AKBL A 107 k. 36, 83, 196. Dotychczasowe ustalenia wskazują, że oficjulat w Zamościu powstał dopiero w 1663 r. Por. P. Hemperek. *Oficjulat okręgowy w Lublinie XV-XVIII w.* Lublin 1974 s. 76.

wadził osobiście lub odbywały się one w jego obecności. Na przykład w przebadanym r. 1614 na ogólną liczbę 57 spraw i innych aktów sądowych, dokonanych przez trybunał, 36 przypada na biskupa, 2 na nuncjusza, 4 na oficjała, 5 na notariusza, 8 na instygatora i 2 na specjalną komisję powołaną przez biskupa. Podczas nieobecności biskupa często zawieszano działalność sądową. W aktach zapisywano wówczas *limitatio causarum*⁹. Biskup zalecał przygotowanie sprawy urzędnikom sądowym, a sobie zastrzegał wydawanie wyroku. Na zlecenie biskupa notariusz spisywał protokoły i przygotowywał pozwy, a instygator prowadził dochodzenia. W aktach sądowych bpa Zamoyskiego nie spotykamy wzmianki o działalności archidiakona lub sufragana.

Podczas nieobecności biskupa w diecezji i w sprawach mniejszej wagi jurysdykcję sądową sprawował oficjał. W diecezji chełmskiej za rządów bpa Zamoyskiego urząd oficjała połączony był z urzędem wikariusza *in spiritualibus*. Oba urzędy przez kilkanaście lat sprawował Mikołaj Kisłisiusz, dziekan zamojski, rezydujący w Zamościu. Po jego śmierci biskup mianował Jana Otdakowskiego, dziekana chełmskiego¹⁰. Oficjał w diecezji chełmskiej nazywany był „*officialis generalis*”, co oznaczało, że sprawował swą władzę nad całym terytorium diecezji. Praktycznie oficjał przewodniczył w konsystorzu i — jak się wydaje — ze zlecenia biskupa sprawował także jurysdykcję, a zwłaszcza przy obsadzaniu stanowisk kościelnych. W Polsce zastępcę oficjała generalnego nazywano surogatem¹¹. Nie ma śladu w aktach, aby oficjał chełmski posiadał surogata. Natomiast często do załatwiania poszczególnych spraw poza siedzibą konsystorza posługiwał się komisarzami. Zajmowali się oni zwykle zebraniem materiału dowodowego w terenie. Na przykład 23 IV 1614 r. Janowi Sasinowi, proboszczowi potylickiemu, i Andrzejowi Kleckiemu, notariuszowi konsystorza chełmskiego, powierzono przeprowadzenie dochodzeń na temat życia i obyczajów Wojciecha Tarnogóry, proboszcza w Gródku. Instygator wnosił bowiem przeciw niemu oskarżenie o zaniedbanie obowiązków proboszczowskich¹². Komisję tego rodzaju nazywano „*commissio inquisitionis*”¹³.

W konsystorzu chełmskim spotykamy także urząd *a u d y t o r a*. Najczęściej audytor był sędzią nadwornym biskupa i przebywał w miejscu jego rezydencji lub aktualnego pobytu. Załatwiał on również sprawy administracyjne, gdy wikariusz *in spiritualibus* był jednocześnie oficja-

⁹ AKBL A 106 k. 58; A 107 k. 16, 109.

¹⁰ Miało to miejsce 19 XII 1620 r. Por. AKBL A 107 k. 197.

¹¹ Por. H e m p e r e k, jw. s. 115.

¹² AKBL A 107 k. 9.

¹³ Tamże k. 13.

łem¹⁴. W diecezji chełmskiej za bpa Zamoyskiego wykonywał rolę sędziego w sprawach należących do konsystorza¹⁵.

Oprócz audytora w aktach konsystorza chełmskiego spotykamy urząd asesorów. Stanowili oni (dwóch lub więcej) ciało doradcze biskupa lub innego sędziego. Powoływani byli zwłaszcza dla spraw trudniejszych, gdzie sędzia nie chciał działać indywidualnie¹⁶.

Najbliższym współpracownikiem biskupa i oficjała w konsystorzu był notariusz. Za rządów bpa Zamoyskiego przez długi czas urząd ten piastował Stanisław Grot, proboszcz magierowski, a później Andrzej Klecki, kapelan biskupi. Klecki był notariuszem publicznym. Wprawdzie akt nominacji nie zachował się, lecz sam nazywa siebie w aktach sądowych „notarius publicus apostolica auctoritate”¹⁷. W zakresie czynności notariusza leżało prowadzenie akt konsystorza, sporządzanie protokołów jego czynności sądowych i pozasądowych, przyjmowanie zeznań i oświadczeń stron, przyjmowanie dokumentów oraz przygotowywanie pism wystawianych przez biskupa lub oficjała. Do spraw szczególnych mianowany był notariusz specjalny¹⁸.

Poważną rolę w konsystorzu w owym czasie odgrywał urząd instygatora¹⁹. Oskarżycielem publicznym, wnoszącym sprawy z urzędu (ex officio), był promotor fiscalis, w Polsce zwany instygatorem²⁰. Czuwał on również nad beneficjami biskupa²¹. W aktach sądowych chełmskich omawianego okresu instygator nazywany jest „instigator causarum curiae”, „instigator iudicii”, „instigator officii”²². Nie spotyka się nazwy „instigator fiscalis”. Nie wiadomo, czy w konsystorzu chełmskim urząd ten był powierzany na stałe, czy sprawowali go mianowani ad hoc urzędnicy konsystorza. Wiadomo tylko, że funkcję instygatora pełnili często m. in. Łukasz Kosanecki i Andrzej Klecki²³.

¹⁴ Por. H. E. Wyczawski. *Wprowadzenie do studiów w archiwach kościelnych*. Warszawa 1956 s. 56.

¹⁵ Audytor biskupi na zlecenie instygatora wydaje dekret orzekający opór pozwanego. Por. AKBL A 107 k. 101.

¹⁶ Taką poważną sprawą w diecezji chełmskiej, która ciągnęła się niemal przez cały okres rządów bpa Jerzego Zamoyskiego, był proces przeciw Melchiorowi Stefanidzie, proboszczowi turobińskiemu. Biskup występuje w tej sprawie w towarzystwie asesorów. Por. tamże k. 192.

¹⁷ Tamże k. 13, 93, 107v, 119.

¹⁸ 6 VI 1614 r. biskup wezwał M. Stefanidę, a notariusz na polecenie biskupa sporządzał protokół. Był nim Maciej Głóza, wikariusz kolegiaty w Zamościu. Por. tamże k. 11.

¹⁹ Na temat tego urzędu w Kościele zob. monografię: J. Grzywacz. *Promotor sprawiedliwości i jego udział w sprawach małżeńskich*. Lublin 1974.

²⁰ Por. Hemperek, jw. s. 132.

²¹ Wyczawski, jw. s. 58.

²² AKBL A 106 k. 59v; A 107 k. 5v, 6, 9, 13, 15, 17, 18, 22, 25, 119, 129.

²³ Tamże A 106 k. 3; A 107 k. 22-25.

W aktach sądowych chełmskich omawianego okresu nie spotykamy wzmianki o istnieniu urzędu w o ż n e g o. Natomiast bardzo często w trybunale występowali pełnomocnicy stron. Nie byli oni urzędnikami konsystorza, ale wybierani przez toczące spór strony, występowali w sądzie²⁴. Nie spotyka się urzędowych pełnomocników konsystorskich, których nazywano w literaturze sądowej „procuratores consistorii” lub „procuratores causarum consistorii”.

4. PRZEDMIOT DZIAŁALNOŚCI KONSYSTORZA

Zakres spraw rozpatrywanych i rozstrzyganych przez konsystorz chełmski za rządów bpa Zamoyskiego uwarunkowany był przede wszystkim obowiązującymi prawami dotyczącymi kompetencji sądów kościelnych. Niemal od XIII w., tj. od czasu wyzwolenia się Kościoła spod jurysdykcji sądów świeckich, w Polsce trwały spory kompetencyjne. W XVI w. przybrały one na sile, mimo że w 1539 r. synod łęczycki sporządził urzędowy wykaz spraw należących do kompetencji sądów kościelnych i wykaz ten w r. 1543 został zatwierdzony przez sejm. W czasach bezpośrednio poprzedzających rządy bpa Zamoyskiego wykaz łęczycki uważano za obowiązujący²⁵. Z przebadanych lat 1601-1621 wynika, że w konsystorzu chełmskim rozpatrywano i rozstrzygano rocznie od kilku do kilkunastu spraw podlegających ściśle jurysdykcji sądowej i kilkadziesiąt z zakresu jurysdykcji pozasądowej.

Wśród spraw karnych wnoszonych do konsystorza najczęstszymi były sprawy przeciwko duchownym naruszającym dyscyplinę kościelną. Zazwyczaj wnosił je instygator, a rozpatrywał biskup, który wydawał wyrok. W sprawach dyscyplinarnych duchowieństwa widać bardzo wyraźnie dążność biskupa do wprowadzenia w życie uchwał Soboru Trydenckiego. Niemal w każdej sentencji biskup powołuje się na dekrety tego Soboru. Do najczęstszych wykroczeń dyscyplinarnych w tym czasie należały: zaniedbanie rezydencji, kumulowanie beneficjów, opuszczenie kościoła i otoczenia kościelnego, opieszałość w sprawowaniu sakramentów, konkubinat, zatargi z parafianami, wikariuszami i mansjonarzami²⁶.

²⁴ Pełnomocnikiem proboszcza parafii Gródek Alberta Tarnogóry był Jan Czybulski. Por. AKBL A 107 k. 11; Podobnie Mystkowski miał pełnomocnika — swego brata — przed trybunałem nuncjusza. Por. tamże k. 13, 14v. Biskup Zamoyski 29 VIII 1614 ogłosił ekskomunikę na proboszcza z Trzuszczan Samuela Lipczyńskiego, ponieważ kilkakrotnie wzywany nie zgłosił się do trybunału ani nie przysłał swego pełnomocnika. Por. tamże k. 18.

²⁵ Por. H e m p e r e k, jw. s. 149-160.

²⁶ Np. Sprawa obywatela magierowskiego przeciwko proboszczowi o pobicie

Wśród spraw karnych rzadziej miały miejsce procesy o przynależność do herezji albo za naruszanie jurysdykcji kościelnej. Zdarzały się spory z Żydami nie tyle na tle zobowiązań pieniężnych, ile raczej na tle ograniczania ich swobód obywatelskich. Na przykład proboszcz parafii Sokal sprzeciwiał się zbudowaniu synagogi w tym miasteczku. Gmina żydowska udała się do konsystorza ze skargą²⁷. Za czasów bpa Zamoyskiego znajdujemy w aktach sądowych ślady procesu o zabójstwo kapłana w Pawłowie jeszcze w r. 1566. Sprawa ciągnęła się aż do 1618 r. Zbrodnia ta w aktach sądowych jest nazwana „*crimen horrendum*”²⁸. Przed trybunał biskupi powoływano także świeckich z racji dokonanych przestępstw, związanych ze sprawami lub rzeczami kościelnymi. Piętnowano życie rozwiązłe, konkubiny i inne nadużycia, jak fałszowanie dokumentów czy kradzież. Za tego rodzaju nadużycia odsądzono od władzy Piotra Stonczoneckiego, wójta skierbieszowskiego, i oddano ten urząd Wileniewiczowi²⁹. Jeśli chodzi o kary, konsystorz stosował przede wszystkim upomnienie biskupie. W stosunku do opornych, uprzednio upomnianych, stosowano cenzury, zwłaszcza ekskomunikę i interdikt. Często stosowano kary pieniężne, wyjątkowo karcer³⁰.

Ze spraw spornych powoływanych przed konsystorz najczęściej spotykamy spory o dziesięciny między proboszczami i zatargi na tle roszczeń wypływających z testamentów i zapisów na rzecz kościoła. Spotykamy także rozstrzygnięcia spraw o długi, o należności z różnych tytułów — np. fundacji, zerwanych zaręczyn³¹.

W aktach sądowych bpa Zamoyskiego spotykamy także sprawy małżeńskie. Stosunkowo niewiele z nich dotyczy ważności węzła małżeńskiego. Jako przyczyny nieważności podawano: bigamię, braki formy, pokrewieństwo, brak chrztu w Kościele katolickim i niemoc płciową. Poza tym wnoszono sprawy separacyjne oraz tzw. małżeństw tajnych — *matrimonia clandestina*³². Jak wynika z akt sądowych, rozstrzygnięcie spraw małżeńskich rezerwowane było wyłącznie biskupowi. Poza wymienionymi sprawami karnymi i spornymi oraz małżeńskimi konsystorz chełmski zajmował się załatwianiem aktów jurysdykcji pozasądowej.

— AKBL A 107 k. 48; Sprawa Mariana Opackiego z dziekanem chełmskim Kacprem Mystkowskim o pobicie ze zranieniem, prowokację do pojedynku i słowa obelżywe trafiła aż do trybunału nuncjusza Leliusza w Warszawie. Por. tamże k. 1.

²⁷ Tamże k. 11, 39 n.

²⁸ Tamże k. 93-96.

²⁹ AKBL A 106 k. 19.

³⁰ AKBL A 107 k. 1-4, 13, 14, 82, 99.

³¹ Szymon Figulus występuje przeciwko Szymonowi Hakwasie i jego żonie, że wzięli od niego 100 florenów polskich i obiecali mu oddać córkę za żonę. Po tajemnie jednak wydali ją za innego młodzieńca z Uhnowa (ciekawy opis obrzędu zaręczyn). Tamże k. 41, 47.

³² Tamże k. 10, 41, 48, 70, 71.

W konsystorzu dokonywano prezentacji kandydatów na beneficja, erygowano parafie, bractwa, ołtarze, udzielano pozwoleń na budowę kościoła, wystawiano dokumenty świadczące o nadaniu odpustów, sporządzano protokoły czynności biskupich i konsystorza biskupiego oraz robiono odpisy z akt.

Na podstawie przebadanych akt sądowych w okresie od 1601 do 1621 r. wynika, że sądownictwo kościelne sprawowane było przede wszystkim przez biskupa, który po Soborze Trydenckim rezerwował sobie większość spraw. Biskup energicznie wprowadzał w życie uchwały tegoż Soboru Trydenckiego i w konsystorzu egzekwował jego postanowienia. W warunkach małej diecezji chełmskiej urzędy konsystorza biskupiego nie były mocno rozbudowane, gdyż jak się wydaje, energiczny biskup chciał sam kierować sprawą wprowadzania w życie uchwał soborowych oraz postanowień synodu chełmskiego z r. 1604 i 1607. W aktach sądowych są ślady tylko 3 odwołań do wyższych instancji: jedno do metropolity lwowskiego i dwa do nuncjusza w Warszawie. We wszystkich wypadkach biskup składał ostre protesty przeciw decyzjom metropolity i nuncjusza, a sprawy kończyły się ostatecznie według wyroku diecezjalnego. Świadczy to także o umocnieniu się władzy sądowej biskupa po Soborze Trydenckim.

JURIDICTION ECCLESIASTIQUE DANS LE DIOCESE DE CHEŁM DU TEMPS DE L'ÉVÊQUE GEORGES ZAMOYSKI

Résumé

Georges Zamoyski (1600-1621) fut le premier évêque du diocèse de Chełm de rite latin à avoir mis en pratique les décisions du concile de Trente. En témoignent les statuts du synode diocésain de 1604 ainsi que les actes juridiques de 1601-1610, de 1612-1621 et les actes de visitation des années 1602-1605. En tant qu'administrateur d'un petit diocèse, dans la plupart des cas il exerçait lui-même la juridiction judiciaire. Le consistoire siégeant à Skierbieszów se composait de l'official résidant à Zamość, de l'auditeur des officialités diocésaines, assesseurs, notaire, instigateur *ad hoc* nommé par l'évêque. L'activité du consistoire consistait à juger des causes criminelles et des litiges, causes matrimoniales relevant de la juridiction judiciaire et autres affaires du domaine de la juridiction gratuite. L'étendue des causes examinées et jugées par le consistoire de Chełm permet de se faire une opinion sur lois en vigueur en ce qui concerne la compétence du tribunal ecclésiastiques à cette époque et apporte quelques lumières sur la discipline ecclésiastique, la morale et les moeurs d'alors. C'est principalement dans les causes disciplinaires du clergé que l'on observe la résolution de l'évêque Zamoyski de mettre en pratique les décisions du concile de Trente. Toute sentence ou presque se réfère aux décrets du concile. Conservés dans les Archives de l'Evêché de Lublin, les actes juridiques de l'évêque Zamoyski comprennent en outre une riche documentation au sujet de la procédure judiciaire de l'époque et du pouvoir épiscopal après le concile de Trente.